

УДК 343.851.5

І.Г. Лубенець,
кандидат юридичних наук, старший науковий
співробітник ДНДІ МВС України, м. Київ

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ СЕРЕД УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті розглянуті спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильству серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів як узгоджену систему цілеспрямованих, спеціалізованих заходів у сфері середньої освіти та сім'ї з метою виявлення та нейтралізації дії детермінант такого насильства, здійснення позитивного корегуючого впливу на осіб, схильних до нього та недопущення насильницьких дій серед учнів шкіл. Діяльність з реалізації таких заходів має постійно вдосконалюватися.

Ключові слова: спеціально-кримінологічні заходи запобігання, насильство серед учнів, кібернасильство, загальноосвітній навчальний заклад, профілактика, освіта, сім'я.

В статье рассмотрены специально-криминологические меры предупреждения насилия среди учеников общеобразовательных учебных заведений как согласованную систему целенаправленных, специализированных мероприятий в сфере среднего образования и семьи с целью выявления и нейтрализации действия детерминант такого насилия, осуществления положительного корректирующего воздействия на лиц, склонных к нему и недопущения насильственных действий среди учащихся школ. Деятельность по реализации таких мер должна постоянно совершенствоваться.

Ключевые слова: специально-криминологические меры предупреждения, насилие среди учеников, кибернасилие, общеобразовательные учебные заведения, профилактика, образование, семья.

Paper deals with the special-criminological measures prevention of violence among pupils of Secondary Schools as an agreed system of purposeful, specialized measures in the sphere of secondary education and the family with the aim of identifying and neutralizing the determinants of such violence, realization of positive corrective influence on the persons inclined to it and preventing violent actions among school students. The implementation of such measures should be constantly improved.

Keywords: specially-criminological measures prevention, violence among pupils, cyber violence, general education school, prevention, education, family.

Спеціально-кримінологічне запобігання органічно доповнює й конкретизує загально-соціальне. Ці заходи запобігання, у свою чергу, поділяються на заходи загальної профілактики, спрямовані на суспільство в цілому або на будь-який рівень соціальної структури: школа, сім'я, клас, група учнів та ін., та заходи індивідуальної профілактики, спрямовані на конкретного суб'єкта – учня.

До системи спеціально-кримінологічних заходів загальної профілактики насильству серед учнів слід віднести наведені нижче.

1. Запровадження просвітницької діяльності, спрямованої на формування негативного ставлення до насильства взагалі. Нині явище насильства серед школярів не усвідомлюється суспільством як серйозна соціальна проблема. Існують помилкові уявлення про те, що діти часто конфліктують і не треба втручатися, а виховання хлопців передбачає їх участь у бійках, що допомагає виховати їх справжніми чоловіками.

Це хибне уявлення необхідно змінювати і поступово реалізовувати в суспільстві взагалі та серед дітей зокрема просвітницьку діяльність, спрямовану на формування нульової толерантності до будь-якого насильства.

Слід зазначити, що останнім часом держава почала здійснювати відповідні заходи. Згідно з п. 77 Плану заходів МОН з виконання Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р як очікувантй результат заплановано зменшення кількості дітей – жертв насильства та всіх форм експлуатації, а також дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Зокрема, у пп. 3 цього пункту передбачено проведення інформаційно-просвітницької кампанії та громадської просвітньої роботи, що пропагує позитивне виховання дітей, несумісне із жорстокістю (IV квартал 2016 р. – IV квартал 2018 р.; відповідальний за виконання: Мінсоцполітики, МОН, Держкомтелерадіо).

Після реалізації зазначених підготовчих заходів необхідно якомога швидше здійснити перехід до систематичного здійснення такої просвітницької діяльності у школах.

2. Включення до переліку суб'єктів профілактики правопорушень серед дітей навчальних закладів всіх типів [1, с. 7–8].

Перелік суб'єктів профілактики правопорушень серед дітей визначено у ст. 1 Закону України від 24.01.1995 № 2095-ВР “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” [2].

Слід зазначити, що в цьому переліку відсутні навчальні заклади, окрім шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації органів освіти.

Відповідно до ст. 3 згаданого Закону, “під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання”.

Враховуючи викладене, вважаємо, що навчальні заклади всіх типів повинні бути включені до переліку суб'єктів профілактики правопорушень серед дітей, тому що це:

установи, що відіграють пріоритетну роль у вихованні дитини (разом із сім'єю), і це є обов'язком педагогічного складу навчальних закладів;

установи, де дитина проводить більшість свого часу, і тому саме педагогам, у першу чергу, простіше встановити причини та умови, що сприяють вчиненню дітьми насильства;

установи, де значною мірою відбувається соціалізація дитини та її формування як особистості.

3. Правове та організаційне забезпечення діяльності щодо виявлення та протидії фактам шкільного насильства. Воно має передбачати:

порядок звернення жертви (або спостерігача) до шкільної адміністрації, державних органів у разі здійснення шкільного насильства з конкретним переліком суб'єктів та форм звернення;

можливі шляхи вирішення та поновлення порушеного права школяра (медіація, психологічне супроводження жертви насильства тощо);

відповідальність кривдника (або/та його батьків (опікунів), подальша індивідуальна корекційна програма з учнем-переслідувачем, у тому числі за участю психолога;

профілактика рецидивів щодо шкільного насильства (наприклад, шляхом систематичного тестування учнів щодо рівня агресивності, тривожності та ін.).

Чинні правові норми, які регламентують це питання мають суттєві недоліки. У статті 10 Закону України “Про охорону дитинства” [3] зафіксовано, що “дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів”.

Але в більшості випадків діти не володіють такою інформацією і просто не знають, до кого вони можуть звернутися за захистом своїх прав. Тому доцільно було б зобов'язати адміністрацію загальноосвітніх навчальних закладів забезпечити дітям доступність інформації щодо їхніх прав відносно захисту від усіх форм насильства. Це може бути, наприклад, наявність обов'язкового вкладишу у щоденнику кожної дитини з телефонами органів та служб, куди вони можуть особисто звернутися по допомогу.

Процедуру розгляду скарг дітей на порушення їх прав і свобод, жорстоке поводження, насильство і знущання над ними в сім'ї та поза нею встановлено спільним Наказом Мінсоцполітики, МОН, МВС, МОЗ України “Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення” від від 19.08.2014 р. № 564/836/945/577 [4], де передбачено, що звернення про факти жорстокого поводження з дітьми або загрозу їх вчинення можуть подаватися до будь-якого суб'єкта, а саме: служб у справах дітей; закладів соціального захисту дітей; центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; органів поліції; закладів освіти; закладів охорони здоров'я (далі – суб'єкти).

У цьому нормативно-правовому акті подане визначення поняття *жорстокого поводження з дитиною*, до якого віднесені будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною в сім'ї або поза нею, у тому числі: втягнення дитини в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства; примушування дітей до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм або інших предметів порнографічного характеру; ситуації, за яких дитина стала свідком кримінального правопорушення, внаслідок чого існує загроза її життю або здоров'ю; статеві зносини та розпусні дії з дитиною з використанням: примусу, сили, погрози, довіри, авторитету чи впливу на дитину, особливо вразливої для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного середовища, у тому числі в сім'ї; будь-які незаконні угоди щодо дитини, зокрема: вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини.

Ймовірно, під словами “...поза нею...” законодавець мав на увазі те, що жорстоке поводження з дитиною не обмежується лише рамками сім'ї, тоді як

шкільне насильство можна вважати одним з видів жорстокого поводження з дитиною, що дає право застосовувати положення цього наказу до випадків насильства серед учнів. Але, на наш погляд, було б доцільно конкретизувати цей пункт Наказу і після слів “в сім’ї або поза нею” додати слова “зокрема, у навчальних закладах, у тому числі насильство серед учнів...”.

Слід відзначити, що наведений механізм працює на практиці лише у випадках жорстокого поводження над дитиною в сім’ї. Щодо насильства серед школярів, то наразі воно не має тяжких наслідків, його вирішення покладається на плечі педагога, і тут все залежить від сумлінності останнього, професійної підготовленості та життєвого досвіду. Хоча в Наказі зафіксовано, що заклади освіти “у межах компетенції вживають заходів щодо виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення в закладах освіти”. На цей час педагогічний склад шкіл має мінімальний перелік дієвих важелів щодо виявлення та припинення фактів насильства серед учнів.

4. Чітке розмежування функцій підрозділів поліції, які здійснюють профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень, зокрема насильства серед школярів.

Базовим нормативно-правовим актом, що регулює діяльність органів поліції, у тому числі профілактику правопорушень серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів, є Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII “Про Національну поліцію” [5]. Згідно з пп. 1, 2 ст. 23 згаданого Закону, поліція відповідно до покладених на неї завдань:

здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення та ін.

До реформи системи МВС виконання вищенаведених завдань було покладено на кримінальну міліцію у справах дітей (КМСД), діяльність якої регламентувалася Інструкцією з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затвердженою Наказом МВС України № 1176 від 19.12.2012 (далі – Інструкція)¹ [6].

Так, відповідно до Інструкції, здійснення заходів профілактики з дітьми (включаючи зустрічі з адміністрацією закладів та батьками) є завданням КМСД (нині – підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України). Натомість на виконання положень Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ України, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1118, Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393 [7], та положень Угоди про партнерство між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством освіти і науки України від 29 лютого 2016 р. у навчальних закладах Івано-Франківська, Львова, Одеси та Києва з поточного навчального року (2016/2017) в школах почали працювати “шкільні офіцери поліції”. Тобто в цей час реалізується нова експериментальна модель співпраці навчальних закладів і поліції.

Метою експериментальної моделі є сприяння діяльності навчальних закладів щодо профілактики правопорушень серед дітей та забезпечення безпечного

¹ Ця Інструкція на сьогодні не відмінена, тому вважається чинною і її положення наводяться у старій редакції.

навчального середовища. Для цієї діяльності були відібрані працівники патрульної поліції, які пройшли спеціальне навчання та призначені шкільними офіцерами поліції. Але слід наголосити, що такі поліцейські не завжди мають спеціальну освіту (зокрема, педагогічну чи психологічну). Термін їх практичної діяльності складає трохи більше року (патрульна поліція почала працювати у Києві з 4 липня 2015 року), і попередньо вони лише пройшли інтенсивні, але короткострокові курси підготовки патрульних поліцейських.

Щодо безпосередньої діяльності шкільних поліцейських, то передбачено, що вони проводитимуть просвітницько-профілактичні заняття з учнями тривалістю 45 хв. за програмою “Школа і поліція”, яка була схвалена для використання (лист Державної наукової установи “Інститут модернізації змісту освіти” № 2.1/12-Г-159 від 18.04.2016 [8]).

Які саме профілактичні заходи необхідно вживати, вони визначають разом з адміністрацією школи. Наприклад, школа може звернутися до закріпленого за нею офіцера, якщо стався якийсь конфлікт між дітьми (без ознак порушення закону). Із запровадженням у школах “шкільної поліції”, на яку частково покладена функція запобігання правопорушенням серед дітей (у тому числі і насильства серед них), маємо таку ситуацію:

працівники сектору ювенальної превенції відділу превентивної діяльності органу поліції профілактичну роботу з дітьми за місцем навчання майже не проводять (щоб не дублювати діяльність “шкільних поліцейських”);

діяльність шкільних офіцерів поліції не охоплює всіх необхідних заходів запобігання (наприклад, виявлення причин та умов, що призводять до вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень дітьми, вжиття організаційних і практичних заходів для їх усунення). Тобто їх діяльність несе допоміжний, виховний, просвітницький характер.

Але є і позитивні зміни, які відбулися в школах, де працюють шкільні офіцери поліції:

адміністрації навчальних закладів стало легше працювати з батьками дітей з асоціальною поведінкою;

спростилося виявлення дітей, які не відвідують школу;

знизилась кількість виявлених випадків тютюнопаління серед учнів.

Було б доцільно зобов'язати шкільних офіцерів поліції вивчати всі повідомлення, які надходять до скриньки довіри (в тих школах, де вона є, якщо її немає, то запровадити альтернативний спосіб повідомлення про випадки знуцання серед школярів) з подальшим вирішенням кожної конфліктної ситуації.

У зв'язку з відсутністю досвіду співпраці адміністрації школи та шкільних офіцерів поліції, багато що залежить від того, як у конкретній школі були організовані спільні дії перелічених суб'єктів. Тому в одних школах діяльність офіцерів носить лише формальний, просвітницький характер, а в інших – відбуваються результативні позитивні зміни.

5. Запобігання насильству над учнями з боку вчителів. На цей час вчителі опинились у складному становищі: з одного боку, на них покладено обов'язок у вихованні та навчанні, підтриманні шкільної дисципліни, а з іншого, – вони позбавлені будь-яких важелів впливу на дитину, окрім виховних бесід, але це не завжди дієвий засіб. Тому часто можна спостерігати неадекватне розв'язання конфліктної ситуації навіть між учнем та вчителем.

У наказі МОН України “Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми” від 25.12.2006 № 844 [9] вказано, що жорстоке поводження з дітьми в школі, виховній установі

з боку вчителів, вихователів щодо дітей виявляється в приниженнях, поставленні в кут; битті; роздяганні дитини перед іншими як способу покарання; нагадуванні при класному колективі про недоліки дитини, особливості сім'ї, сімейні події, про які вчителю стало відомо; непосильній праці; ігноруванні фізичних потреб дитини (заборона піти до туалету); існуванні “улюбленців” та “паріїв”; підвищеному тоні, крику, необґрунтованих, неадекватних оцінках; суворій дисципліні, яка тримається на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, вимогах без пояснень; недоцільних вимогах до зовнішнього вигляду дитини (зачіски, форми) і застосуванні дій щодо його покращання – підстригання власноруч, зняття прикрас, відбиранні мобільних телефонів тощо; розбещенні.

Існують непоодинокі випадки приниження гідності дітей вчителями. Нерідко конфіденційна інформація щодо проблем дитини та її сім'ї розголошується і стає предметом обговорення у класному колективі, серед батьків, що травмує психіку, погіршує моральний стан дитини.

Засобом психологічного тиску в руках окремих педагогів стало знецінення навчальних досягнень учнів. Нерідко 11–12 балів може отримати лише той учень, який ходить до вчителя на додаткові (платні) заняття. Зазначене, а також професійна солідарність, хибне тлумачення поняття “честі мундиру” формують у підростаючого покоління уявлення про існування подвійних стандартів стосовно людей.

На нашу думку, у типовому статуті загальноосвітнього навчального закладу необхідно передбачити дисциплінарну відповідальність як учнів та батьків, так і вчителів за невиконання своїх обов'язків або порушення прав інших учасників виховного процесу.

6. Усунення пропаганди насильства через засоби масової інформації, мережу Інтернет тощо.

Законом України від 20.11.2003 № 1296-IV “Про захист суспільної моралі” “забороняється виробництво та розповсюдження продукції, яка: пропагує невігластво, неповагу до батьків; пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички” (ст. 2). У ст. 5 зазначено, що одним із напрямів регулювання обігу інформаційної продукції з боку держави є: “недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культу насильства, жорстокості...” [10]. На наш погляд, ці норми носять лише декларативний характер, зважаючи на кількість інформації, що є в засобах масової інформації, мережі Інтернет зі сценами насильства.

7. Організація безпечних умов навчання шляхом постійного контролю за шкільними приміщеннями та пришкільною територією. Необхідно поступово встановлювати в коридорах, їдальнях, спортивних залах, подвір'ях камери спостереження; налагодити регулярні чергування охоронців або чергових по шкільній території, перевірку порожніх класів, інших приміщень.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що перелік спеціально-кримінологічних заходів загальної профілактики насильству серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів не є вичерпним. Необхідно також вдосконалювати діяльність навчальних закладів щодо запобігання насильству (запровадження регулярного психологічного тестування серед школярів з метою виявлення дітей, схильних до агресивних дій, та потенційних жертв таких дій); проводити профілактичну роботу з учнями, батьками, спрямовану на роз'яснення ризиків використання дітьми сучасних комунікативних технологій, мережі Інтернет; проводити профілактичну роботу із сім'ями з обов'язковим тестуванням батьків з метою виявлення деструктивних, авторитарних, соціально-неблагополучних сімей;

вивчати та запозичувати позитивний досвід зарубіжних країн щодо запобігання насильству серед учнів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дубчак Л.С.* Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. Акад. адвокатури України. Київ, 2007. 20 с.

2. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР. База даних “Законодавство України”/ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.11.2017).

3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

4. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення: Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 19.08.2014 № 564/863/945/577. База даних “Законодавство України”/ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1105-14> (дата звернення: 11.11.2017).

5. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379.

6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2012 № 1176. База даних “Законодавство України”/ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13> (дата звернення: 11.11.2017).

7. Про затвердження Плану заходів МОН з виконання Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-рррр. База даних “Законодавство України”/ВР України. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679> (дата звернення: 11.11.2017).

8. Про апробацію експериментальної моделі співпраці навчальних закладів і поліції “Шкільний офіцер поліції: Лист МОН від 27.05.2016 № 2/2-14-966-16. URL: <https://drive.google.com/file/d/0V3m2TqVM0APKM3ZNQlpsem1sV3M/view> (дата звернення: 11.11.2017).

9. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми: Наказ Міністерство освіти і науки України від 25.12.2006 № 844. База даних “Законодавство України” / ВР України. URL: <http://www.uazakon.com/document/fpart04/idx04761.htm> (дата звернення 11.11.2017).

10. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 № 1296-IV. База даних “Законодавство України” / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15> (дата звернення 11.11.2017).

Отримано 15.11.2017